

ZRKADLO A SEBAKORIGUJÚCI SA POHYB

FRANTIŠEK NOVOSÁD, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Uvažovanie o poznaní je tradične úvahou o tom, ako kompenzovať nedostatok informácií. Rozum spracováva údaje "dodané" zmyslami, a to tak, že tieto údaje člení, hierarchizuje, sumarizuje, hľadá najdôležitejšie podobnosti a odlišnosti, hľadá kauzálne a funkčné súvislosti. Zároveň sa však pri spracovávaní ukazuje, že na vytvorenie adekvátneho "obrazu" reality nemáme dostatok údajov. Preto vytvárame hypotézy, vyvodzujeme z nich dôsledky a hľadáme spôsoby, ako vyvodené dôsledky konfrontovať s realitou. "Teoretická" časť nášho poznania je vlastne úsilím o kompenzovanie obmedzenosti súboru informácií, údajov. Temer všetky tradičné teórie poznania vychádzali z predpokladu, že ak by sme mali k dispozícii všetky údaje, tak by sme vlastne pojmy nepotrebovali, resp. pojmy by slúžili len ako jednoduché verzie komplexnej skutočnosti. Keďže však údajov je nedostatok, pojem nie je "zjednodušením", ale "náhradkou", je to vlastne istý trik, ktorý používame na prekonanie nedostatku informácií. Vlastne celá novoveká gnozeológia sa zaoberá rozborom toho, ako naša myseľ prekonáva nedostatok informácií. Vytváranie pojmov, ideí, schém je vlastne spôsobom nahradzovania nedostatku informácií.

Náš jazyk nie je príliš dobre prispôsobený na opis a rozbor procesov, ktoré prebiehajú pri poznávaní skutočnosti. Zvyčajne si pomáhame prirovnaniami, metaforami, analógiami. Dejiny teórie vedomia, ba i dejiny teórie poznania možno do značnej miery považovať za postupné striedanie metafor, prostredníctvom ktorých sa snažíme pochopiť, ako poznávame svet, ako svet a seba v ňom interpretujeme.

Štandardnou formou poznávania sú však teórie, a nie metafory. Preto sa usilujeme pretvoriť metafory na pojmy. Len zriedka sa však pojmu alebo sústave pojmov darí úplne sa oslobodiť od svojich metaforických koreňov, ba vývin pojmu je často len skúšaním možností poznania obsiahnutých vo vnútornej štruktúre východiskového prirovnania alebo metafory.

V staroveku sa myseľ chápala ako prijímajúca, ako receptívna. Demokritos dokazoval, že z vecí sa odlučujú akési obrázky podobné veciam, od ktorých sa odlučujú, že tieto obrázky vpadajú do očí pozerajúcich sa a že takto vzniká videnie. Aj podľa Platóna poznanie je nazeraním. Nie však nazeraním zmyslovo vnímateľných vecí, ale nazeraním ideí, pôvodných vzorov vecí.

Prístup, v ktorom sa myseľ chápe len ako receptívna, prijímajúca, sa koncentroval v prirovnávaní mysle k voskovej tabuľke, na ktorú skúsenosť píše svoje znaky, alebo k zrkadlu odrážajúcemu udalosti, ktoré sa odohrávajú pred ním. Poznávať teda predpokladá očistiť zrkadlo vedomia, zbaviť ho škvŕn a nečistoty, teda všetkého, čo by bránilo vidieť veci také, ako naozaj sú. Predsudky, falošné predstavy, nezdôvodnené mienky: to všetko sú škvŕny na zrkadle vedomia. Čím dôkladnejšie sa ich zbavíme, tým bude pre nás svet priezračnejší, zrozumiteľnejší. Teória idolov F. Bacona a metodická skepsa R.

Descarta boli aj návrhmi, ako očistiť zrkadlo vedomia, ako odstrániť škvrny zabraňujúce vidieť skutočnosť v jej pravej podobe.

Novoveká filozofia po Descartovi vychádza z presvedčenia, že subjekt, jeho povaha, obsahy a štruktúry sú prístupnejšie než objekt poznania. Objekt poznania je daný sprostredkovane, musíme ho vyvodiť ho zo štruktúr vnútornej skúsenosti.

Názory na povahu subjektu sa však líšili. Jedna skupina filozofov - empirici - vychádzali z toho, že základnou zložkou vnútornej skúsenosti sú zmyslové danosti, vnemy (sensations - Locke) alebo impresie (impressions - Hume). Proces poznania podľa nich spočíva v spracovávaní (porovnávaní, odlišovaní, ustanovovaní vzťahov) zmyslových daností. Racionalisti naproti tomu vychádzali z presvedčenia, že základnou zložkou vnútornej skúsenosti sú určité evidentné idey, pojmy a že proces poznania spočíva predovšetkým vo vyvodzovaní dôsledkov z evidentne daných ideí.

Tak empirici, ako aj racionalisti sa však zhodovali v tom, že základný obsah vnútornej skúsenosti je čímsi daným. Aktivita, ktorá je nepochybne charakteristickou črtou poznania, je vždy čímsi sekundárnym a spočíva v operovaní so základnými danosťami vnútornej skúsenosti, pričom tieto operácie sú buď kombináciou daných ideí, alebo vyvodzovaním dôsledkov z nich. Základným postojom subjektu je pasivita, subjekt je predovšetkým pozorovateľom, aktivita je buď čímsi predbežným, alebo čímsi následným.

Rozdielne chápanie primárnych daností však viedlo k rozdielnemu chápaniu vzťahu poznania a predmetu, k rozdielnemu chápaniu poznávacieho vzťahu vedomia a bytia. Empirizmus zdôrazňuje obmedzenosť poznania, bezprostredne dané sú len vnemy a tie majú vždy subjektívnu povahu.

Racionalisti naproti tomu vychádzajú z predpokladu harmónie medzi subjektom a objektom poznania. Tému racionalizmu klasicky vyjadril Baruch Spinoza, podľa ktorého "poriadok ideí je ten istý ako poriadok vecí".

Transcendentalizmus vychádza z presvedčenia, že základná perspektíva nášho poznania je daná vzťahom subjektu a objektu, a sústreďuje pozornosť na analýzu štruktúry tohto vzťahu. Vychádza z presvedčenia, že tento vzťah má určitú pevnú štruktúru - v tom sa zhoduje s racionalizmom -, zároveň však dokazuje, že táto štruktúra je určená výlučne povahou subjektu, a preto niet dôvodu predpokladať zhodu medzi poriadkom ideí a poriadkom vecí. Skôr naopak, máme všetky dôvody predpokladať, že poriadok ideí je zásadne odlišný od poriadku vecí. Zároveň, a to je vlastne základná téza transcendentalizmu, štruktúra vzťahu subjekt - objekt nie je čímsi daným, ale čímsi vytváraným samotným subjektom poznania. Všetko dané v poznaní čímsi sekundárnym, výsledkom aktivity a úlohou filozofickej reflexie je ukázať, ako sa toto dané vytvára, a analyzovať pravidlá, podľa ktorých sa dané vytvára.

Podľa transcendentalizmu je poznanie predovšetkým aktivitou, procesom, činnosťou. Činnosť poznania je však určovaná presnými pravidlami a tieto pravidlá sú zadané výlučne povahou poznávacieho subjektu.

Práve pravidlá poznania určujú, čo a ako sa stane objektom poznania. Objektom poznania sa môže stať výlučne to, čo vyhovuje pravidlám určeným subjektom poznania. Stanovisko transcendentalizmu klasickým spôsobom vyjadril I. Kant v *Predslove k druhému vydaniu Kritiky čistého rozumu*. Podľa neho "rozum musí pristupovať

k prírode na jednej strane so svojimi princípmi, ale len keď sú javy v zhode s nimi, môžu platiť ako zákony, na druhej strane s experimentom, ktorý si na základe týchto zákonov vymyslel. Robí to preto, aby sa od prírody síce poučil, no nie ako žiak, ktorý si dá predriekať všetko, čo učiteľ chce, ale ako ustanovený sudca nútiaci svedkov odpovedať na predložené otázky." ([1], 42).

Filozofická reflexia skúma pravidlá, podľa ktorých vedec formuluje svoje otázky prírode. Tieto otázky nie sú náhodné, neusporiadané, chaotické. Nasledujú po sebe v určitom presnom poradí. Filozofia skúma práve pravidlá, v súlade s ktorými kladieme prírode otázky.

Immanuel Kant radikálne odmietol ideu, že vedomie je zrkadlom, v ktorom sa odráža vonkajšia skutočnosť. Podľa neho obraz skutočnosti je zložitým výsledkom stretnutia konštruujúceho rozumu so skutočnosťou. Vedomie musíme pochopiť ako schopnosť klásť otázky, formulovať hypotézy, vytvárať konštrukcie. Poznanie prebieha ako neustále sa obnovujúci cyklus otázok a odpovedí, konštruovania a overovania týchto konštrukcií. Rozum nie je zrkadlom, ale schopnosťou projektovať, konštruovať.

Kant svoje pochopenie povahy poznávajúceho vedomia považoval za radikálny, revolučný zvrät v dejinách filozofického myslenia. Jeho revolúcia však mala konzervatívny zmysel. Išlo o zmenu, pri ktorej by zostalo zachované to podstatné, aby sa obhájila existencia večných, nemenných právd, apriórneho poznania. Kant bol múdry konzervatívec a uvedomoval si, že celý súbor právd, ktoré sa dovtedy považovali za večné, sa mu nepodari zachrániť. Zriekol sa nárokov na možnosť obhájiti metafyzické pravdy (pravdy o "celku" sveta), pokúšal sa však obhájiti tézu, podľa ktorej naše poznanie vychádza z istých pevných a nemenných základov a prebieha podľa istých zákonov.

Nasledujúca filozofia akceptuje Kantovo pochopenie poznania ako aktívneho konštruovania a overovania vhodnosti teoretických konštrukcií. Zároveň má však stále viac pochybností o existencii večných právd. V poznaní nie je nič dané, raz navždy hotové, nemenné. Len výnimočne sa stretávame s pokusmi znovu obhájiti koncepciu vedomia ako zrkadla, znovu nájsť večné, nemenné pravdy.

Metafora, v ktorej sa vedomie prirovnáva k zrkadlu, je stále dôraznejšie vytláčaná metaforou, podľa ktorej je myseľ neustále sa korigujúcim pohybom. Aj keď sa súčasné teórie poznania od seba značne odlišujú, predsa sa zhodujú v jednom: vedomie a následne aj poznanie je sebakorigujúcim pohybom. Tým podstatným je naša aktivita. Pýtame sa, navrhujeme vysvetlenia, hľadáme súvislosti medzi našimi obrazmi skutočnosti. Návrhy nielen akceptujeme alebo odmietame, ale ich aj zdokonaľujeme a každá naša odpoveď je potom podnetom na ďalšie otázky.

Vari najdôležitejším momentom v procese odpútavania sa od chápania vedomia ako zrkadla bolo uvedomenie si anticipatívnej a projektívnej sily vedomia. I tu najviac inšpirácií prináša kantovstvo a kantovská tradícia. Dnes je vlastne už banalitou tvrdiť, že nijaké poznanie nie je v striktnom zmysle slova "induktívne", získané pasívnou registráciou faktov. Vždy je to tak, že skúsenosť sa nám "organizuje" okolo istých vzorov a schém a každý nový kontakt s realitou sa začleňuje do už prítomnej siete pojmov a predstáv. Až začlenením do tejto siete nová skúsenosť nadobudne "zmysel". Objav tohto anticipujúceho, projektívneho charakteru vedomia je základom pokantovskej filozofie. Kant si prvý explicitne uvedomil, že novoveká veda nie je založená na "indukcii",

na pasívnej registrácii vnemov, ale že podstatná je otázka, teda predpoklad o tom, ako sa veci majú. "Indukcia" prichádza až potom, je to spôsob preverovania pôvodných predpokladov, prvotných hypotéz. Kantovci zdôrazňovali, že veci, predmety ako objekty poznania sú nám dané len ako potvrdenie alebo vyvrátenie platnosti našich anticipácií a projektov. Proces poznania znamená riešenie nekonečne zložitej úlohy. Každé riešenie je čiastkové, neustále dopĺňané, začleňované do čoraz bohatšie členeného kontextu. Kant vlastne vo forme transcendentálnej štruktúry vedomia "ontologizuje" metódu vedy, resp. v postupe vedca vidí len zverejnenie všeobecnejšej štruktúry subjektu. Subjekt sám je us pôsobený tak, že existuje ako anticipácia, ako projekt, a filozofická analýza má opísať štruktúru tejto anticipatívnosti, štruktúru tejto projektívnosti.

Kantovci však stále ešte rešpektujú základný princíp klasického myslenia. Len systematické myslenie je podľa nich ozajstným myslením. Postupovať systematicky znamená postupovať podľa striktno vymedzeného súboru pravidiel. Logika a dialektika systematizujú súbor pravidiel, podľa ktorých sa utvára pre nás skutočnosť ako predmet vedeckého poznania.

Po Kantovi sa uvažovanie o povahe poznávajúceho vedomia sústreďuje na problémy späť s pochopením mysle ako schopnosti projektovať, schopnosti navrhovať isté obrazy skutočnosti a preverovať ich adekvátnosť. Išlo predovšetkým o pochopenie pravidiel, podľa ktorých projektovanie a konštruovanie obrazov skutočnosti prebieha, o pochopenie toho, ako je myseľ situovaná, aký je jej vzťah k celkovej situácii človeka vo svete, k jeho telesnosti, k zapletenosti človeka do siete historických a spoločenských súvislostí.

Ako vlastne funguje mechanizmus vytvárania názorov, ako sa formuje naše "videnie" sveta a ako toto videnie obraňujeme, resp. za akých podmienok sa ho vzdávame? Vieme, ako veľa závisí od prvého dojmu, od prvej ponúkanej interpretácie a od našich očakávaní, od nereflektovane prítomných apercepčných schém. Pokiaľ sa spofahne na svoju spontaneitu, obyčajne vidíme to, čo vidieť chceme, nie to, čo by sme vidieť mali.

To, čo nazývame našimi "očakávaniami", je vlastne to najdôležitejšie - názory na udalosti si totiž len vo výnimočnom prípade vytvárame "induktívne", t.j. na základe zberu, opisu a systematizácie faktov. Skôr postupujeme tak, že si najprv vytvoríme určitú "hypotézu" a potom ju "testujeme", pričom toto testovanie je veľmi často "výberom" faktov relevantných pre nás; hľadáme teda fakty, ktoré potvrdzujú našu predstavu o skutočnosti.

Na prvý pohľad nám je predmet daný "priamo" v zmyslovej skúsenosti. Vidíme ho, môžeme ho ohmatať, počuť. Ak však začneme analyzovať našu zmyslovú skúsenosť s predmetom, zistíme, že obsahuje mnohé zložky, ktoré nie sú priamo "dané". Už Husserl poukazoval na to, že predmet je nám vždy "daný" v istej perspektíve, na istom pozadí, "konkrétne" vidíme len jeho prednú stranu, vždy si však nevyhnutne "domýšľame" to, čo priamo nevidíme. Analýza ukáže, že predmet vždy vnímame v mode "ako", vidíme ho teda na pozadí dobových predstáv o tom, "čo" považujeme za reálne. Preto pre antického a stredovekého človeka (a koniec koncov i v každodennosti súčasného človeka) predmet vystupuje ako súčasť účelových súvislostí, kauzálne väzby sú vždy vnímané na ich pozadí. Až novoveká koncepcia skutočnosti sa zakladá na tvrdení, že

účelové súvislosti sú "subjektívne", že nepatria k veci samej, že je to len spôsob, ako veci vnímame, ako si ich prisvojujeme.

To isté platí i o skúsenosti, ktorú máme s "inými". Fenomenológovia sústredili pozornosť na to, ako je nám prístupný iný vo svojej konkrétnosti. Iných však vždy vnímame na pozadí istej koncepcie spoločenskej skutočnosti. Spoločnosť je však vždy daná len nepriamo, v abstrakcii. Tam, kde abstrakcia nepostačuje, používame "obraz", metaforu a tam sa ľahko usadí aj mýtus. Vlastne táto nepriama prítomnosť "súvislostí celku" spôsobuje, že mýtus je vždy prítomnou veličinou spoločenského života.

F. Nietzsche pripomína, že na začiatku vytvárania nášho obrazu skutočnosti sú najprv "unáhlené hypotézy, výmysly, dobrá hlúpa vôľa k 'viere', nedostatok nedôvery a trpezlivosti, naše zmysly sa učia až neskoršie a nikdy sa nenaucia úplne - byť jemnými, opatrnými orgánmi poznania" ([2], 89). A hneď dodáva: "Pre naše oko je pohodlnejšie, keď na daný popud znovu vytvorí už častejšie vytvorený obraz, než aby podržalo to, čo je na dojme odlišné a nové: to si vyžaduje viac sily, viac 'morálnosti'." ([2], 90).

Veľmi dôležitou, možno najdôležitejšou súčasťou "očakávaní" je väzba na "iných", na referenčnú skupinu; naše vnímanie skutočnosti má obyčajne skupinový charakter. Svet vnímame vždy ako sociálne bytosti, ako bytosti začlenené do istých informačných sietí, pričom tieto siete majú vždy aj normatívne dimenzie, "predpisujú" nám, čo "máme vidieť". Ide totiž o to, že obyčajne svoje názory "kontrolujeme" - nie tým, že ich konfrontujeme s "realitou", ale tým, že ich konfrontujeme s názormi iných: očakávame súhlas jedných a odmietnutie iných. Vzťah k iným má totiž vždy dve dimenzie: vždy v ňom rozlišujeme medzi "svojimi" a "cudzími" a svoje názory situujeme do tohto rozlíšenia: chceme, aby "naši" s nimi súhlasili a "cudzí" aby mi odporovali.

Idea poznávania ako sebakorekcie projektov myslenia sa rozvíjala v niekoľkých líniiach. Prvá línia zdôrazňovala biologické korene intelektuálnych výkonov vôbec a poznávania zvlášť. Poznanie sa tu chápe ako špecifická forma prispôsobovania sa k neustále sa meniacemu prostrediu, ako jedna z osobitných foriem pozitívnych spätných väzieb medzi organizmom a vonkajším prostredím. Arnold Gehlen hovorí, že k základným charakteristikám človeka patrí činnostný cyklus, totiž "tvárny, riadený pohyb, korigovaný spätno pociťovaným úspechom či neúspechom a nakoniec návykovo automatizovaný". Chápanie, poznanie je súčasťou tohto činnostného cyklu. Vytvárame si hypotézy, skúšame ich. Tie, ktoré skúšku vydržia, si ponecháme a na ich základe si vytvárame nové. Vždy však počítame s tým, že každé tvrdenie je platné len dočasne a za istých podmienok.

V ďalších dvoch líniiach sa pozornosť už nesústreďuje na všeobecnú formu poznania, do popredia sa dostáva predovšetkým otázka prostriedkov, ktorými sa efekt sebakorekcie dosahuje. Pozornosť bádateľov priťahujú predovšetkým dve skupiny prostriedkov, ktorými sa zvyšuje kvalita a pružnosť sebakorekcie: nástroje a znaky. Tieto dve línie myslenia sa odlišujú podľa toho, či zdôrazňujú význam inštrumentálnej aktivity ako základu každého poznávania skutočnosti, alebo či za najvýznamnejší prostriedok sebakorekcie považujú znaky a znakové systavy. I tu sa však čoraz častejšie stretávame so vzájomne sa podnecujúcimi výmenami inšpirácií, aj keď dnes je zreteľne iniciatívnejšia skupina podčiarkujúca význam znakových sústav pri vytváraní našich obrazov skutočnosti.

Je tu však ešte jedna línia vývoja filozofie - tá položila dôraz na analýzu "rovín" a rámcov, na ktorých sa odohrávajú základné výstupy, drámy nášho vzťahu k svetu. Najviac podnetov čerpá táto línia myslenia z diela Martina Heideggera. Aj Martin Heidegger zdôrazňuje, že "kľúčom" k pochopeniu povahy pobytu sú jeho anticipačné dimenzie. Pobyt je primárne predsavzatím, predhľadom, predstihom. Tieto existenciálne anticipácie sprístupňujú celok pobytu, hranicu jeho možností, totiž možnosť nebyť. Základné schémy významového členenia skutočnosti sa utvárajú na rovine rozpoloženia, teda na rovine emociálneho pochopenia skutočnosti, a na rovine praktík a zručností. Intelektuálne formy členenia majú odvodenú, sekundárnu podobu. Vo svete sa vždy istým spôsobom cítim, konám v ňom, a až potom myslím a zdôvodňujem svoje konanie. Vnímanie a myslenie ako samostatné procesy sú abstrakciami, konštrukciami.

Heidegger ukazuje, že reálnym kontextom, v ktorom prebieha proces chápania, je samotný spôsob, akým je človek vo svete. Chápanie je vždy zložkou diferencovaných podôb predstihovania prítomného a väzieb k minulému. Každý konkrétny akt chápania zostáva včlenený do diferencovanej sústavy anticipácií a retencií. Anticipácie a retencie už nie sú charakteristikami vedomia, ako to bolo v tradičnej filozofii, stávajú sa existenciálnymi, základnými momentmi pobytu samotného. Sú teda ontologickým fenoménom. Najdôležitejším dôsledkom takéhoto chápania je uvedomenie si faktu, že človek nemôže uniknúť sám sebe, nemôže sa oslobodiť z väzieb, v ktorých a z ktorých žije. A tieto životné väzby nie sú čímsi daným. Dotvárajú sa v stretaní sa s "iným", "odlišným". Heidegger neustále podčiarkuje, že od týchto väzieb sa nemôžeme oslobodiť, nemôžeme ani získať od nich odstup, spredmetniť si ich pre účely poznania. Až v stretnutí s inými si aj my sami ozrejmuje tieto väzby, uvedomujeme si ich. Niektoré z uvedených väzieb, predsudkov vedome akceptujeme, od iných sa pokúšame dištancovať, kritizujeme ich. Vždy disponujeme - či už chceme, alebo nechceme - istým sociálne sprostredkovaným predbiehajúcim obrazom, ktorý do značnej miery rozhoduje o výbere faktov. Pokiaľ si nedáme pozor a spoľahneme sa na spontaneitu nášho myslenia, fakty nám vlastne len potvrdzujú vopred vytvorené obrazy. Okrem toho nemožno zabudnúť na to, že proces vytvárania obrazu skutočnosti nikdy nemá neosobnú povahu, procesy poznania nikdy neprebiehajú "v tretej osobe", vždy do nich zasahujú aj osobnostné momenty - či už vo forme autority, alebo vo forme predsudkov, skrytých alebo otvorene priznávaných záujmov. Okrem toho je tu, a na to by sme nemali nikdy zabúdať, poznanie je vždy sociálnym procesom a to znamená nielen to, že v procese poznávania kooperujeme s inými, ale aj to, že v procese poznávania sme kontrolovaní inými, ocitáme sa pod tlakom "myšlienkového kolektívu". Tento tlak sa stará nielen o dodržiavanie logických, metodologických a gnozeologických kritérií, ale stará sa aj o "smer" nášho myslenia, stará sa o to, aby naše myslenie bolo v súlade s "pravidlami" slušnosti, aby sme teda nielen počúvali, ale aj poslúchali, nielen videli, ale sa aj nechali vidieť. Samozrejme, o "pravidlá" gnozeologickej slušnosti neustále prebieha tichý zápas, nakoniec, tie naozaj veľké výkony poznania vždy znamenajú aj nárast na "pravidlá" gnozeologickej slušnosti, ich zmenu. I sféra poznania však chce byť poriadkom, za každou revolúciou vždy nasleduje normalizácia a väčšina vedcov sa pohybuje v hraniciach normálnej vedy, orientujú sa teda na dodržiavanie pravidiel, nie na ich porušovanie.

Často si ani neuvedomujeme, do akej miery sme "pod tlakom" skupiny, v rámci ktorej naše interpretačné procesy prebiehajú.

Tézou, podľa ktorej existencia je primárne anticipáciou, sa Heidegger stavia proti tradičným spôsobom chápania človeka, ktoré sa orientovali na objasnenie podmienok a determinácií ľudskej existencie. Pochopiť človeka veľmi často znamenalo identifikovať prírodné, sociálne a kultúrne podmienky, za ktorých je ľudský život možný, resp. to znamenalo rekonštruovať súbeh procesov, ktoré umožnili človeku špecifický vzťah k svetu (teda schopnosť používať nástroje, kooperovať, hovoriť, vytvárať teórie).

Pokusy vysvetľovať človeka z vonkajších podmienok jeho existencie Heidegger dokonca považuje za prejav úpadku, za spôsob, ako sa existencia skrýva sama pred sebou. Ontologicky sme teda sami sebe najvzdialenejší. To znamená, že modely vysvetľovania a nakoniec i modely sebachápania najprv preberáme "zo sveta" - či už z prírody, alebo z toho, čo a ako vyrábame. Máme teda bytostný sklon postupovať voči sebe samým redukzívne, chápať sa - aspoň v teórii - ako vec medzi vecami. Ontologická interpretácia musí teda vzdorovať tendencii pobytu zakrývať sa, skrývať sa pred sebou samým.

Jedným z rozlišujúcich znakov rôznych úrovní orientácie človeka vo svete môže byť i variabilita možných reakcií a akcií. Konanie usmerňované inštinktom je obvykle strnulé, podnetom naň je predvídateľná konfigurácia pôsobiacich síl. Vnímanie je oveľa pružnejšie. Ešte pružnejšia je predstavivosť, najväčší diapazón možností má však k dispozícii myslenie. Variabilita umeleckých štýlov, vedeckých teórií a svetonázorov svedčí o tom, aké široké spektrum možností sa človeku odкрýva prostredníctvom predstavivosti a myslenia. Musíme si pripomenúť aj to, že predstavivosť a myslenie vždy rámcujú inštinktívne a vnemové reakcie, aj keď zasa na druhej strane myslenie a predstavivosť sú často orientované neuvedomovanými motívmi, ktorých zdrojom je inštinktívna zložka človeka.

Variabilnosť je však vždy vyvažovaná procesmi stereotypizácie. Procesy stereotypizácie sa presadzujú i v rovine imaginácie a myslenia. Stačí sa trochu pozorovať a uznáme, že naša predstavivosť i myslenie sa obvykle pohybujú po vychodených chodníkoch a len vo výnimočných prípadoch sa prepracujeme k inováciám; a aj tie sú veľmi často výsledkom kombinácie už prítomných prvkov a schém. Myslenie sa ustáľuje, stereotypizuje. Stereotyp má prinajmenej dve funkcie: umožňuje orientovať sa v neprehľadnej rozmanitosti individuálnych javov tým, že nás orientuje na hľadanie pravidielnosti, nech už ide o pravidelnosti výskytu, tvaru alebo konfigurácie. Na druhej strane stereotyp podnecuje aj na nevšímavosť voči variabilite skutočnosti, voči výnimkám, voči novému. Stereotyp teda umožňuje orientáciu v skutočnosti, zároveň ju však aj obmedzuje. To, ktorý z týchto aspektov prevládne, vždy záleží na konkrétnych okolnostiach. Mnoho závisí od sily osobnosti, od výchovy, ale aj od situácie, konkrétnej naladenosti subjektov poznania.

Súčasná filozofia a psychológia sa zhodujú v ponímaní poznania ako sebakorigujúceho pohybu. Vzájomne sa podporujú pri analýze mikroštruktúr sebakorekcie, pri rozbere prostriedkov, ktorými sa sebakorekcia dosahuje. Zároveň sa usilujú vytvárať podmienky pre konštrukciu modelov, ktoré by umožnili časť výkonov podieľajúcich sa na poznávaní odovzdať umelo vytvoreným štruktúram. I vzťah filozofie a špeciálnych

vied treba pochopiť ako zvláštny prípad vzájomne intervenujúcich a sebakorigujúcich sa pohybov.

LITERATÚRA

- [1] KANT, I.: Kritika čistého rozumu. Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1979.
[2] NIETZSCHE, F.: Mimo dobro a zlo. Praha, Aurora 1996.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6118/99.

Doc. PhDr. František Novosád, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR